

VEFATININ 75.YILINDA
ULUSLARARASI

MEHMET AKİF ERSOY

SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ
12-13 MART 2011

HAZIRLAYAN
VAHDETTİN IŞIK

Zeytinburnu Belediyesi Kùltür Yayınları
No.21

Vefatının 75.Yılında
ULUSLARARASI MEHMET AKİF ERSOY SEMPOZYUMU
BİLDİRİLER KİTABI

12-13 Mart 2011

Hazırlayan

Vahdettin Işık

Yayın Koordinatörü

Av. Ömer Arısoy

Mustafa Aydın

Mehmet Akif Fotoğrafi

M. Ruyan Soydan

Organizasyon - Grafik - Tasarım

www.firstclasstourism.net

Baskı

www.stepajans.com.tr

ISBN

978-605-88179-2-0

Yayınlayan

Zeytinburnu Belediyesi
Kazlıçeşme Mh. Albay Cd. 165, Zeytinburnu-İSTANBUL
0212 143 11 11
www.zeytinburnu.bel.tr

2000 adet basılmıştır.

Kasım 2011 İstanbul

Yazların sorumluluğu sahiplerine aittir.
Kitaptaki yazı ve görsel malzemelerin yayın hakkı
Zeytinburnu Belediyesi ve Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsüne aittir.
Yazılı izin olmadan kısmen veya tamamen çoğaltılamaz.

MEHMET AKİF'İN ŞİİRİNDE TASAVVUF: SAFAHAT'I BİR TASAVVUF-AHLAK METNİ OLARAK OKUMAK

Ekrem DEMİRLİ *

Özet

Modernleşme süreciyle birlikte tasavvufa ve onun kurumlarına yöneltilen eleştirilerin önemli bir kısmı İslam toplumunun geri kalmışlığı sorununda tasavvufun yeriyle ilgiliydi. Tasavvuf bir yandan geleneksel kurumlarının rolüyle gelişmeye ve ilerlemeye karşı eski yapının devamı görülürken öte yandan tevekkül, kanaat, rıza, teslimiyet ve bilhassa gayeyi teşkil eden fena gibi kavramlarla belirginleşen düşünceleriyle bireyselliği engellemekle suçlanmıştır. İslam dünyasının geri kalmışlığı evveleminde bireyselliğin gelişmeyişine, bireyselliğin gelişmeyişini ise tasavvufun tarikatlar aracılığıyla geniş kitlelere ulaştırdığı öte dünyacılık, zahitlik ve en nihayetinde fena'da kendini bulan bireyi değersizleştirme inancından beslenmişti. İlerleme tasavvufun fena anlayışına karşı bireyselliği, tevekküle karşı çalışma ve gayreti savunmakla gerçekleşebilecek bir idealdir. İslam toplumunun sorunları üzerinde odaklanan Mehmet Akif'in şiirinde de bu eleştirileri bulmak şaşırtıcı değildir. Bununla birlikte Akif'in durumu daha karmaşıktır. Bunun nedeni Akif'te öne çıkan en bariz vasıflardan birinin tavizsiz bir "İslam ahlakçısı" olmasıdır. Bu durumda Akif'in eleştirilerine daha dikkatle yaklaşmak gerekir. Çünkü tasavvuf takip ettiği yöntem ve amaçları itibarıyla kendini İslam ahlakı olarak gördüğü kadar bu kez ahlakî bir duyarlılıkla eleştiriye tabi tutulmaktadır. O zaman soru şöyle ifade edilebilir: Bir ahlakçı-şairin gözünde tasavvuf nasıl görünür?

* Doç. Dr. Ekrem DEMİRLİ - 1969 yılında Rize'nin İkizdere ilçesinde doğan Ekrem Demirli, 1988 yılında Üsküdar İmam-Hatip Lisesi'nden, 1993 yılında da Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 1995 yılında "Abdullah İlahi'nin Keşfül-Varidat isimli Eserinin Tahkik ve Analizi" konulu teziyle yüksek lisansını, 2003 yılında da "Sadreddin Konevî'de Marifet ve Vücûd" konulu doktora çalışmasını tamamladı. 2006 yılında İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne öğretim üyesi olarak atandı. Ulusal ve uluslararası çok sayıda sempozyum, konferans ve bilimsel toplantıda tebliğler sundu. Sadreddin Konevî'de "Bilgi ve Varlık", "Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi", "Nazarî Tasavvufun Kurucusu Sadreddin Konevî: Hayatı, Eserleri, Düşünceleri" ve "İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan: İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd Ekolü" isimli eserleri yayımlandı. "İbnü'l-Arabî'nin Fusûsu'l-Hikem" ve "Fütûhât-ı Mekkiyye" isimli eserleri başta olmak üzere Sadreddin Konevî'nin bütün eserlerini Türkçe'ye kazandırmasının yanında İbn Sînâ, Abdürrezzâk Kâşânî, Abdülgânî en-Nablûsî, Ebû'l-Alâ Afîfî, Anne Marie Schimmel ve Suâd el-Hakîm gibi isimlerden pek çok çeviri yaptı. Hakemli akademik dergilerde pek çok makalesi bulunan ve Arapça, Farsça, İngilizce bilen Demirli, İbn Sîna, Muhyiddîn İbnü'l-Arabî ve Sadreddin Konevî gibi İslam düşüncesinin merkez şahsiyetleri ve onların takipçileri olan Selçuklu-Osmanlı düşünürleri üzerine yoğunlaşan çalışmalarıyla halen İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı'nda öğretim üyeliği görevini sürdürmektedir.

MEHMET AKİF'İN ŞİİRİNDE TASAVVUF: SAFAHAT'I BİR TASAVVUF-AHLAK METNİ OLARAK OKUMAK

Safahat'ta Tasavvuf: Tevekkül ve Sa'y Çelişkisi ve İbahilik Ekseninde Tasavvuf Eleştirisi

Tasavvufu konu edinen bir araştırmada bilimsel ölçülere bağlılık ve vevelemede çalışma alanının sınırlarını belirlemede kendini gösterir. Bu itibarla “tasavvuf” derken neyin kast edildiği, tasavvufun hangi döneminden veya kurumundan ve hangi ekolünden söz edildiğini belirlemek bir zorunluluktur. Bu noktada temelde üç sorudan hareket edilebilir: Birincisi tasavvufun toplumsal kurumlarını teşkil eden tarikatlar vb. hakkında araştırma yapmak olabilir. Akif söz konusu olunca, zengin bir tasavvuf mirasına sahip bir şehrin şairinde bu kurumlar nasıl akis bulur? İkincisi İslam ahlakı ve bu ahlakın eğitimi ve terbiyesi anlamında tasavvufun Akif'in eserindeki yansımadır. Tasavvufu İslam ahlakıyla özdeşleştirmek genel kabul görüş bulan bir görüş sayılmasa bile, özellikle Sünni tasavvufun teşekkül süreciyle birlikte sufilerin tasavvuf anlayışları bu hususta hemfikirdir. Üçüncü soru ise tasavvufu bir metafizik düşünce olarak gördüğümüzde, İslam metafizik mirası karşısında Akif'in tavrıdır.

Bu üç sorudan görece olarak daha önemsizi Akif'in tarikatlar ve tasavvuf kültürü hakkındaki kanaatleridir. Her şeyden önce tasavvuf kültürünün zengin terimleri, kavramları vs. Safahat'ta görünmemektedir. Bu durum

en azından Akif'in pratik olarak tasavvuf kültürünün yaşandığı tekkelerle ilişkisi hakkında kuşkuya kapılmamıza yol açabilir. Akif'in eserinde öne çıkan ve tembelliğe yönelik eleştirilerden tekkelerin ve tekke mensuplarının nasibi aldığını düşünebiliriz. Medreselerle ilgili dile getirdiği:

Hadi göster bakayım şimdi de İbn Rüşd'ü

İbn Sina niye yok, nerede Gazali görelim¹

Veya:

Müslümanlık nerde bizden geçmiş insanlık bile

Hakiki Müslümanlık galiba göklerde²

Veya:

İslam'ın ancak adı kalmış Müslümanlarda³

gibi eleştiriler tasavvufu kapsayacak şekilde genelleştirilebilir. Akif'in toplumsa kurumlara ve hayata yönelik eleştirilerine iyi bir misal Mahalle Kahvesi şiiridir. Kahvehanelerde Bektaşî, Rufai timsalleriyle ilgili resimlerin bulunduğu hakkındaki ifadeler⁴ bu hususu daha iyi açıklayabilir. Süleymaniye Kürsüsünde şiiri tüm geleneksel kurumları eleştirir, medreseler, geleneksel dindarlık kadar tasavvuf eleştiriden nasibini alır. Ancak tasavvufufla daha yakından bir irtibat, edebiyatla ilgili eleştirilerde ortaya çıkar. Akif edebiyat ve tasavvufu birlikte eleştirir:

Koca millet! Edebiyatı ya oğlan ya kadın

Nefs-i emare hizasında henüz duyguları

Sonra tenkide giriş: hepsi tasavvuf dolu

Var mı sufıyyede bilmem ibahiyye kolu

İçilir türlü şenaatler olur bi-perva

Gönül incitmede keyfin ne isterse becer⁵

Burada ibahiyyenin (ibahilik) zikredilmesi önemlidir. Çünkü daha sonra belirteceğimiz üzere tasavvufun gelişim süreçlerinde ibahiyye genellikle muhalif gurup veya düşünce olarak kabul edilmiş, Sünni tasavvufun ana sorununu teşkil eden şeriat-hakikat ilişkileri gene bu sorunun ekseninde

1 Bkz. Safahat (MÜİFV yay., haz. Ertuğrul Düzdağ), 381

2 Bkz. Safahat, 273

3 Bkz. Safahat, 280

4 Bkz. Safahat, 105.

5 Bkz. Safahat, 154

ele alınmıştı. Akif'in ibahilik atfıyla bu tarihsel sorun arasında irtibat kurulabilir. Bu bağlamda Akif'in tasavvuf için söylediği en ileri eleştirilerden birisi olan 'olgun şıra' ifadesiyle ibahiyyeyi birlikte düşünmek gerekir. Tasavvufu 'olgun şıra'ya çeviren şey, kuralcılığı bütünüyle reddeden ve dini ibadetleri bir araç olarak tasavvur eden ibahiliktir. Şöyle der:

*Sundular Türk'e tasavvuf diye olgun şırayı
Muttasil şimdi 'hakikat' kusuyor Sıdkı Dayı⁶*

Bu değerlendirmelerle Akif'in tasavvufun hem edebiyat, hem toplumsal hayattaki tezahürlerinden şikayetçi olduğu aşıkardır. Bununla birlikte böyle bir eleştiri, esas itibarıyla tasavvuf hakkındaki kanaatleri anlamak için yeterli sayılmaz. Bunun en önemli nedeni, tasavvufa yönelik eleştirinin kendisinin bizzat tasavvufun bir parçası olmasıdır. Başka bir ifadeyle böyle eleştiriler, farklı dönemlerde bizzat sufiler tarafından dile getirilmiş, hatta tasavvuf ve kurumları en katı bir şekilde sufiler tarafından eleştirilmiş, 'muhasebe' en çok sufilere ve tasavvufa yönelik işlev görmüştür. Bu itibarla tasavvufun gelişim süreci, farklı sorunlar ekseninde sürekli bir eleştiri tarihi olarak görülebilir. Tasavvufun yaygınlaşma döneminin birinci merhalesini teşkil eden zahitlik devresi yeni toplumsal-siyasal ve entelektüel yapının eleştirilmesi üzerine kurulmuştu. Eleştirilerin en önemlisi din bilimlerinin kuralcı ve nesnel tartışmalarında yitirilen ahlak hayatına dönmekle ilgiliydi. Zahitlik devresinden sonra gelen Sünni tasavvuf zahitlikte ortaya çıkan sorunların eleştirisine dayanmıştı. Kuşeyri tasavvuf tarihindeki gelişmeleri anlatırken çağıyla geçmiş dönemleri mukayese ederken 'Çadırlar kavminin çadırları fakat çadırlardaki kadınlar kavmin kadınları değil' demiştir.⁷ Burada biçimsel olarak tasavvufun farklı dönemlerinde benzerliğin sürdüğünü dile getirirken muhteva ve mahiyetin değiştiğine dikkat çeker. Benzer eleştiri 'önceden tasavvufun adı yoktu kendi vardı, şimdi adı var kendi yok' diyen Kelabazi tarafından dile getirilir. Meselenin bir yönü de tasavvuf içerisinde ortaya çıkan ve daha katı bir eleştiriye temsil eden Melamilikle ilgilidir. Melamilik bir bütün olarak kurumsal ve kuralcı –ki buna tasavvufla ilgili kılık, kıyafet vb. dahildir- anlayışların eleştirilmesi demektir vs. Her halükarda tasavvuf çok güçlü bir eleştirel geleneğe sahiptir ve bu eleştirinin nereden geldiğine bakmaksızın doğru olup olmadığı üzerinde durulmuştur. Bu nedenle tasavvufa ve tasavvufla ilgili kurumlara yönelik eleştirileri bir tasavvuf karşıtlığı olarak yorumlamak erken bir değerlendirme sayılabilir.

6 Bkz. Safahat, 327

7 Tasavvufun geçirdiği evrelerin değerlendirilmesi için bkz. Ekrem Demirli, Sadreddin Konevi'de Bilgi ve Varlık, İz, 2005, s. 30 vd.

lır. Ancak dikkate değer hususlardan birisi şudur: Akif'te İslam şiirinin en önemli örneklerini teşkil eden Mevlana, Yunus Emre, Attar gibi büyük sufi şairleriyle ilgili veya onların mısraları temalarıyla ilgili atıf bulunmamaktadır. Akif'in düşüne dünyasını anlamada bu durum önemli bir sorun olarak görünmektedir.

Akif'in birinci konuyla ilgili görüşlerinden kesin bir sonuca ulaşmanın mümkün olmadığını belirttik. Bu durumda sormamız gereken ikinci soru tasavvufun esasını ve söz konusu kurumların varlık sebebini teşkil eden *ahlak* olarak tasavvufa dair görüşleridir. Safahat İslam toplumunun mağlubiyeti ve başta ahlak olmak üzere çeşitli alanlarda geri kalmışlığı sorunu üzerinde odaklanan bir ahlak metni görmek, en doğru yorumlardan birisi sayılabilir. Bu itibarla Safahat'ın ana sorunu veya klasik tabiriyle mevzuu ve mesaili, imanın anlamı ve özellikle iman ve sa'y-özgürlük ilişkisi olarak görülebilir. İman ile özgürlük arasında nasıl denge kurulabilir? Bu sorunun daha çok dile getirilen ikinci merhalesi ise "tevekkül etmek" ile "çalışmak" arasındaki çelişkidir. Akif'in ahlak anlayışında ele alınan temel sorun budur ve iman-özgürlük, tevekkül-sa'y çelişkisini açıklarken bariz çelişkilere düştüğüne şahit oluruz. Hatta Akif'in bir düşünür olarak en temel açmazı bu çelişkinin kendisidir: Burada İslam bilim tarihindeki 'hilaf' kavramını hatırlarsak Akif için tevekkül ve taraftarları 'muhalif' iken düşüncenin üzerine örüldüğü mevzu bireyin özgürlüğü ve sa'y'dır (hareket). Bu çelişkinin çözümlenmesine dair her teşebbüs Akif'te yeni çelişkilerin ortaya çıkmasına yol açar. Bunların bir kısmına değineceğiz, ancak şimdilik şunu belirtmeliyiz ki: Bu alandaki çelişki sadece Akif'e mahsus değildir. İman –kadir-i Mutlak inancı ekseninde- ile özgürlük çelişkisi Eşarilerde ve tasavvufta belirsizliğe, Mutezile'de açık bir çelişkiye yol açmıştır. Mutezile insanın özgürlüğünü savunurken Tanrı karşısında insanın nasıl özgür kalabileceğini tatminkar bir şekilde açıklayamamıştır. Buna mukabil Eşarilerin kesb teorisi sorunu aşmak için ortaya atılmış olsa bile sorunu daha belirsizleşmiştir. Sufilerin bu konudaki görüşlerinin de meseleyi çözemeyeceğini söylemek gerekir. Üstelik bu noktada sufilerin iki temel yaklaşım sergilediklerini görmekteyiz: Birincisi açık bir şekilde Kelabazi'de gördüğümüz Sünni tasavvuf anlayış gelir. Bu dönemde sufiler için Ehl-i Sünnet kelamının dışındaki müstakil bir akideden veya kelam görüşünden söz etmek mümkün değildir. Hakim tavrı Ehl-i sünnet akidesi, bilhassa da Cebriyeye yakın duran görüşleridir. Bu durumda Sünni tasavvuf döneminde sufilerin insan özgürlüğünü kabul etmeleri mümkün değildir. Bu sorun daha kapsamlı bir şekilde İbnü'l-Arabî'yle birlikte ele alınmış olsa bile İbnü'l-Arabî de 'İnsan iradeye mecburdur' diyerek Tanrı-insan ilişkilerindeki en büyük paradoksa dikkat çeker. Her halükarda ahlak meselesinin en önemli sorununu teşkil

eden özgürlük ve irade tartışmalarında açık bir cevaba ulaşmak mümkün görünmemektedir. Bu nedenle Akif'te bu alanda ortaya çıkan çelişkiler ile tasavvuf veya daha genel olarak düşünce tarihinde ortaya çıkan çelişkiler benzeşir.

Akif'in tevekkül eleştirileri ibahilik hakkında belirttiğimiz üzere tasavvuf tarihindeki tevekkül eleştirileriyle irtibatlandırılabilir. Tevekkülün anlamı tevekkül-sabır sa'y arasındaki dengenin nasıl kurulacağı sorunu Sünni tasavvufun ikinci büyük sorunu idi. Kuşeyri'nin ele aldığı tasavvuf kavramları sınırsız bir tevekkülün ortaya çıkardığı tembelliği aşmak üzere tanımlanır. Bu itibarla her kavram, söz konusu sınırsız tevekkülü 'muhalif' olarak kabul ederek ortaya konulmuştur ki, Sünni tasavvuf anlayışının gelişimi en iyi bir şekilde bu kavramlarda takip edilebilir. İbnü'l-Arabî'yle birlikte sorun züht anlayışının bir tezahürü olarak görülecek, dış amillerin etkilerinden kurtarılmasıyla zühdün sınırları ve anlamı yeniden belirlenecekti. Tasavvufun din bilimleri arasında yer alma süreci (fıkh-ı batın) merkezinde gerçek imanın tezahürü sayılan tevekkül, sabır, teslim, rıza kavramları üzerinden zühdün yorumlanması olarak okunabilir. İlk sufler zühdün –muhtemelen dış amillerin de tesirinde- sınırlarını insan takatini aşacak noktalara taşımış, fakirlik, çalışmamak, tevekkül ve dünyadan el çekmek yüceltilen değerlere dönmüştü. İbahilik zühdün sınırlarının belirlenememesinden kaynaklanmış bir sorun olarak ortaya çıkmıştı. Çünkü insan böyle bir zühdün neticesinde “kemale” erdiğinde artık ‘araçlar’ mesabesindeki dini yükümlülüklerin ne önemi kalabilirdi? Sünni tasavvuf döneminden itibaren zühd yeniden tanımlanmış, dini yükümlülüklerin önemi üzerinde durularak hakikat-şariat ilişkileri yeniden ele alınmıştır.

Akif'in tevekkül eleştirisinin tasavvuf tarihinde başından beri kendini gösteren bu kadim soruna irca edilebileceğini söyledik. Bununla birlikte Akif'in tevekkül sorunu ilk dönemlerdekine göre daha çelişkili bir görünüme sahiptir. Her şeyden önce Akif'in tevekkül eleştirisinin muhatapları belirsizdir. Vakıa Akif'in karşısında ilk dönem suflerinin baş etmeye çalıştıkları tevekkülü katı bir şekilde savunan, sa'yı ve gayreti tevekküle aykırı bulan bireyler veya guruplar var mıydı? İslam dünyasındaki inkırazın amili olarak tevekkül anlayışı göstermek hangi araştırmaya ve gözleme dayanır? Yoksa 'geri kalmışlık' sorununun gerçek amillerini araştırmak için daha derin tahliller yapmak yerine bütün bunları belirsiz bir tevekküle dayandırmak kolaycılık olarak görülebilir mi? Bu durum sadece Akif için değil, İslam dünyasının geri kalmışlığı sorunu üzerinde fikir yürüten pek çok düşünürde gözükken bir sorundur. Buna mukabil tasavvuf tarihinde ortaya çıkan tevekkül tartışmaları gerçekten de seyr ü sülukun bir parçası olarak tevekkülün anlamı üzerinde duran, ısrarlı bir şekilde tevekkülü savunanlarla ilgiliydi. Bu iti-

barla çeşitli menkıbelerde hastalandığında tedavi olmayı veya günlük yiyeceği varken rızık aramak için çalışmayı tevekküle aykırı bulanlardan söz edilir. Öyle anlaşılıyor ki Akif'in tevekkül eleştirisinin muhatapları böyle bir tavrı savunanlar değildi. Bu nedenle Akif'in eleştirilerinde tevekkül sahibi olmak ile onu tembelliğe ve yeteneksizliğe mazeret saymak arasındaki farkın göz önünde tutulmadığını söyleyebiliriz. Başka bir ifadeyle Akif devrindeki başka pek çok müslüman düşünür gibi toplumların ilerleme-geri kalma sorununda pek çok amilin rolünü göz ardı ederek mevhum bir tevekkülü 'muhalif' sorun olarak görmüştür. Her halükarda tevekkül-sa'y çelişkisi Akif'in eserinde çözmek istediği en önemli ahlak sorunudur ve Akif'in çelişkileri bu soruna yönelik eleştirilerinde ortaya çıkacaktır.

Akif'in tevekkül eleştirilerini birkaç şiirinden misallerle hatırlayabiliriz. Mesela bir şiirinde şöyle der:

*Sonunda bir de tevekkül sokuşturup araya
Zavallı dini çevirdin maskaraya diye başlayıp devamında:
Bırak çalışmayı emret, oturduğun yerden
Yorulma öyle ya, Mevla ecir-i hasen iken
Yazı ver evden çıkarken işlerini
Birer birer oku tek mil edince defterini
Bütün o işleri rabbim görür: Vazifesidir
Yükün hafıfledi sen şimdi doğru kahveye gir
Huda vekil-i umurun değil mi sen işine bak!
Hüdayı kendine kul yaptı kendi oldu Hüda
Utanmadan tevekkül diyor bu cürete ha⁸!*

Bu şiirde güçlü bir tevekkül eleştirisi görmekteyiz. Ancak yukarıda dile getirilen soruyu burada tekrar edebiliriz: Bu şiirdeki 'mevhûm' muhatabın davranışının tembellik değil de tevekkül olduğunu nasıl söyleyebiliriz? Tevekküle karşı sa'y, çalışma, sürekli bir hareket ve mücadele fikri Akif'in ahlak anlayışının temelindeki kavramlardır. Akif'in üzerinde durduğu konulardan birisi sürekli bir hareketi ve mücadeleyi temellendirecek teorik bir zemin bulmaktır. Bu itibarla insanın mücadele azminin zeminini teşkil eden *alemdeki hareketlilik* teorisi Fatih Kürsüsünde kitabındaki *Vaiz Kürsüde* şiirinde ele alınır.⁹ Şiirdeki ana kavramlar fitrat kanunu, hareket, Allah'ın sünneti, buna dayanak teşkil eden ilahi adalet gibi tabirlerle Akif'in

8 Bkz. Safahat, 234

9 Bkz. Safahat, 219.

bir tür sebeplilik fikri geliştirmeye çalıştığını söyleyebiliriz. Dikkate değer hususlardan birisi hareket ile tekamül arasındaki ilişkidir. Bu düşünce İslam felsefesinde de ve tasavvufta daha önceden dile getirilen bir husustur:

Sehabiyeler de hakkıyla tekamül etmek için uğraşır, döner didinir¹⁰.

Burada Akif mücadeleyi kemale ulaşmanın gereği sayar ve alemdeki her şeyin kemale doğru hareket ettiğini söyler ve:

“Mücadele mahsulüdür hayat-ı beşer”¹¹

der.

Ardından fitratı rehber kabul eder ve şu sonucu çıkarır:

Fıtrat bize yol gösteriyor

Diyor ki gayeniz uğruna bezledin emeği¹²

Veya:

Yer çalışsın gök çalışsın, sen sıkılmazsan otur,

Bunların hakkında bilmem bir bahanen var mı dur?

Son mısra ile Akif teorik zeminden insana intikal eder ve bütün bu açıklamalarını bir noktaya odaklar: İnsan çalışmalıdır! Safahat'ın teorik bakımından en önemli şiirlerden birisi olan ve Akif'in ahlak anlayışına arka plan teşkil eden bu şiir, alemdeki her şeyin hareket ettiğini, alemde durağanlığın bulunmadığını, insanın da bu hareketliliğe katılması gerektiği üzerinde durur. Bunu 'Her şey kemale doğru hareket ederken insan da hareket etmelidir' şeklinde özetleyebiliriz. Ancak tabiata bakarak ortaya konulan bu ayrıntılı tahlil İslam metafizikçilerinin gözüyle hareket fikrini temellendirmek için zayıf bir delil sayılabilir. Ardından hareket fikrini temellendirmek için Tanrı'nın filinden söz eder ve şöyle der:

Masiva bir şey midir, boş durmuyor Halik bile

Bak tecelli eyliyor bin şe'ni günagün¹³

Akif için çalışma ve gayret insan tabiatında var olan bir özelliktir. İnsan fitraten çalışma ve araştırma özelliğinde yaratılmıştır:

10 Bkz. Safahat, 223

11 Bkz. Safahat, 228

12 Bkz. Safahat, 375

13 Bkz. Safahat, 26

İnsan yaşamak hırs-ı cibillisine meclub¹⁴

Akif alemdeki bu sürekli hareketi bir hayret vesilesi olarak da görür ve şöyle der:

*Bir anladığım şudur: Halik-i alem
Hilkat kalversin diye bir ukde-i mübhem
Döndürmede ezhamı başka cihetlere¹⁵.*

Bu alıntılar Akif'in sa'yı nasıl temellendirdiğini anlamak için yeterli olabilir. Ancak esas çelişki bundan sonra ortaya çıkmaktadır. Acaba alemde böyle bir hareket fikrini temellendirmiş olsak bile –ki özgürlüğü ve hareketi böyle temellendirmek başlı başına bir sorundur- buradan insan özgürlüğü için zorunlu bir netice çıkartabilir miyiz? İman ile insan özgürlüğünü uzlaştırmak nasıl mümkün olacaktır? Bu noktada Akif'in cebrilikten İslam dünyasında en özgürlükçü fikri savunan Mutezile'ye kadar gidip geldiğini ve sözü geçen mezheplerin kavramlarını kullandığını görmekteyiz. Mesela tevekkülü eleştirip sa'yi savunurken şöyle der:

*Hayır Mabud'a ircanda yoktur bunların mana
Yataklık eylemez caniye haşa bir zaman Mevla¹⁶*

Benzer bir ifade İslam dünyasındaki geriliğin sebeplerini tahlil ederken dile getirilir:

*Hak kötüye yatak olmaz¹⁷
Daha çok bilinen bir şiirinde şöyle der:
Ne sandın fitratın ahkamı hiç dinler mi feryadı
Ve:
Leyse lil'l-insanı illa masaa vardır¹⁸*

Bu ifadeler Akif'in özgürlüğü ve bireyin kendi davranışından sorumlu olduğunu savunduğu fikirleridir. Bu düşünce başka bir şiirinde daha ileri taşınır ve Mutezile'den bildiğimiz bir kavramla ifade edilir:

14 Bkz. Safahat, 30

15 Bkz. Safahat, 31

16 Bkz. Safahat, 72.

17 Bkz. Safahat, 72

18 Bkz. Safahat, 179

*Tek bir ışık olsun buluver, kalma yolundan
Alemde ziya olmasa halk etmelisin halk¹⁹*

Akif'in insan sa'yinin dayanağını teşkil eden *ilahi adalet* hakkındaki düşüncesi de Mutezile'ye yakın sayılabilir.

Tevekkül hakkındaki eleştirileri böyle özetlenebilir. Bu bahiste Akif tasavvufun en tartışmalı konularından birisini teşkil eden tevekkül hakkında görüşlerini –tasavvufa doğrudan bir atf yapmadan- dile getirmiş, çalışmanın tevekkülü öncelmesi gerektiğini söylemiş, tembellikle özdeşleşen tevekkülü en büyük sorun olarak suçlamıştır. Bu eleştiri hakim tasavvuf anlayışına uygun görünmektedir. Çünkü tasavvuf farklı dönemlerde tevekkül sorununu ciddi bir şekilde ele almış ve tevekkülün sınırlarını belirlemeyi bir zorunluluk saymıştır. Esas sorun tevekkül ile çalışmanın sınırlarının tespitinde ortaya çıkmıştı. Hemen belirtmeliyiz ki tevekküle yönelik eleştiriler tasavvufa yönelik eleştiri olarak kabul edilemez. Bununla birlikte burada özellikle Sünni tasavvuf söz konusu olunca bariz bir sınır vardır. O da tevekkülün eleştirisinden sonra nasıl bir irade-özgürlük anlayışının benimseneceğidir. İlk dönemde tevekkülün sınırlarını belirlemenin en önemli kısmını teşkil ettiği Sünni tasavvuf için bu sorunun cevabı Eşari kelamının özgürlük ve irade anlayışdır. Bu tavır, riyazet ve mücahedeği Eşari irade ve özgürlük anlayışına dayandırmak demektir. Bu itibarla Sünni tasavvuf içinden meseleye bakarsak, Akif'in tevekkül eleştirisi Mutezile'nin önerdiği özgürlükçü fikri kabul edildiği ölçüde geçersiz sayılabilir. Bu konuda iyi bir misal ilk dönem tasavvuf fırkalarını tanıtırken Hücviri'nin Sehliyye hakkındaki değerlendirmeleridir.²⁰ Sehliyye ekolünün ana iddiası 'Bizim için cehd edenleri yollarımıza ulaştırırız' (Ankebut, 69) ayetinde belirtildiği üzere riyazet ve mücahedeği esas almaktı. Başka bir ifadeyle tasavvuf riyazet ve mücahede etmek, neticesinde ise ilahi ihsanlara ulaşmak diye anlaşılmıştır. Hücviri bu ekolü sahih fırkalardan kabul etse bile böyle bir anlayışın yanlışlığını dile getirir. Riyazet ve mücahedenin bu derece öne çıkartılması, tasavvufun amacını teşkil eden Allah'ın mutlak kudret sahibi olduğunu kabul etmekle çelişir. Hücviri Sehliyye'nin riyazet ve mücahedenin dayanağı saydığı ayeti bu nedenle farklı bir şekilde yorumlayarak 'Ayette bir takdim-tehir bulunduğunu, bu durumda doğru anlamın 'Allah'ın yollarına ilettiği kimselerin O'nun uğrunda çalışacakları' demek olduğunu hatırlatır. Hücviri'nin Sehliyye ekolü hakkındaki eleştirisi Akif'in Mutezile'ye yakın durduğu görüşleri hakkında Sünni tasavvufun bir cevabı olarak görülebi-

19 Bkz. Safahat, 189

20 Bkz. Hücviri, Keşfü'l-mahcub, s. 431 vd.

lır. Bununla birlikte Mutezile'nin tavrını benimsemek Akif'te yegane tercih olarak görünmemektedir. Hatta Akif'in Mutezile ile karşı kutbu teşkil eden Cebrilik arasında gidip geldiğine şahit oluruz. Mesela tevhid şiiri bir yandan Eşarilerin arazlardan müteşekkil alem görüşüne öte yandan bu görüşe bağlı olarak gelişen sufilerin fena teorisine uygun düşmektedir. Akif Tanrı karşısında bir gölge olan insanın cebrilikten başka yolunun olamayacağını söyler:

*İlahi emrinin avare bir mahkumudur alem
Meşiyet sende her şey sende hiçbir şey değil Adem
Fakat hala vücud ispat eder, kendince hey sersem,
İlahi melikü'l-mülküm diyorsun, doğru amenna
Hakiki bir tasarruf var mıdır insan için asla²¹*

Yukarıda 'halk etmelisin' diyen Akif burada 'insan için tasarruf yoktur' demektedir. Biri Mutezile'ye öteki Cebrilik veya en azından katı bir Eşarilik'te kaynağını bulacak irade fikridir. Burada dile getirilen cebrilik, Allah'ı fail-i mutlak olarak görmekten hareket eder ve Eşarilerin kesb anlayışıyla sufilerin fena görüşüne irca edilebilir. Fakat çelişki, şiirin devamında dile getirdiği eleştirilerdir. Cebrilik ile insan özgürlüğü arasındaki tereddütler, Akif'in derin iman şuuruyla yaşanan toplumsal sorunlar arasında kalmasından başka bir şey değildir. Öyleyse tevekkül üzerinden dile getirilen eleştiriler, Akif'te açık bir fikre ulaşmayı güçleştirmekte ve onu cebrilik ile Mutezile arasında bırakmaktadır. Bu durum Akif hakkında kesin bir hüküm vermeyi güçleştirmektedir.

Bu noktada ahlak konusunda Akif'in tasavvufa daha çok yaklaştığı başka bir hususa değinmeliyiz. O da ihlas anlayışıdır. Bu konuda Akif'in ifadelerinin tasavvuf anlayışını katı bir ihlas arayışı ve bunun için her türlü şekilciliği reddeden Melamilik ile doğrudan irtibatlandırılması mümkündür.

Nazariyata boğulmak ile geçen ömre yazık

Ameli kıymetlidir kıymeti ilmin artık²²

Derken Akif Melamilik'in ve tasavvufun özünü teşkil eden ameli-ahlaki tavrı hatırlatır. Akif'in Safahat'ın hemen başında dile getirdiği "tasannu bilmemek" ile başlayıp tek hususiyet olarak samimiyeti ifade eden mısralar Melamilik'e dayandırılabilir.²³

21 Bkz. Safahat, 177

22 Bkz. Safahat, 169

23 Bkz. Safahat, 6

Safahat'ında şiir arayan hiç bulamaz

Ardından:

Üç buçuk nazma gömülmüş koca bir ömrü heder²⁴

mısraı da şairin kendi eserini eleştirisi olarak yorumlanabilir. Veya:

Şudur cihanda en beğendiğim meslek

Sözüm odun gibi olsun hakikat olsun tek²⁵

mısraı ihlas ve doğruluk arayışına işaret ederek Melamilik'in anlamıyla irtibat kurar.

Ayıp mı çalışmak günah mı

Ayıp dilencilik, işlerken el yürürken ayak²⁶

mısraı meskenet ve tevekkül hakkındaki eleştirileri birlikte düşünülebilir. Bu da Melamilik'in başkasına yük olmamak düşüncesinin bir ifadesidir. İbnü'l-Arabî Melamilik'i anlatırken 'Melamilik Hz. Peygamber'in kendi işini kendi yapması' anlayışına dayanarak başkasına yük olmamaktır' der. Hemen belirtmeliyiz ki tasavvuf tarihinde ortaya çıkan en önemli hareketlerden biri olan Melamilik hakkında ne geçmişte ne günümüzde yeterince araştırma yapılmıştır. Melamilik'in dayandığı ahlak anlayışı, din bilimleriyle irtibatı ve bu ahlakın kaynağı üzerinde durulmamıştır. Melamilik ile tasavvufun ilişkisi tasavvuf ile sufilerin ehl-i zahir dedikleri kesimlerle ilişkinin benzeridir. Tasavvuf din farklı bilimlerin din anlayışları ve toplumsal hayata yönelik eleştirilerinden sonra kısa zamanda formel bir hayat tarzı geliştirmiş, bizzat eleştirdiği dini hayatın yerine başka bir şekil koymuştur. Melamilik böyle bir ortamda tasavvufu eleştirmiş, onu biçimsellikten uzaklaştırarak asli haline döndürmek istemiştir. Melamiler hakikate ulaşma yolculuğunun çok çetin ve meşakkatli bir yolculuk olduğuna dikkatimizi çekmiştir. Sorun insanın bütün değer yargılarını aşarak Tanrı karşısında bir ferd haline gelinceye kadar ve sufilerin ifadesiyle bütün beşeriyetten soyutlanacağı kadar devam eden bir yolculuktur. Aynı zamanda Melamilik'in İslam ahlakının temel hususiyetlerini teşkil eden diğerkamlık, sorumluluk duygusu, ihlas, ciddiyet vs. demek olduğunu hatırlamalıyız. Bu itibarla Akif'in eserinde ciddiyet, çalışma, başkasına yük olmamak, insanların sorunlarıyla ilgilenmek, toplumsal sorumluluk vs. gibi pek çok ahlak terimini bulabiliriz.

24 Bkz. Safahat, 137

25 Bkz. Safahat, 208

26 Bkz. Safahat, 21

Üçüncü konu Akif'te tasavvuf metafiziğinin izlerini ele almayı gerektirir. Tasavvufun olgunluk dönemine karşılık gelen metafizik dönemi, İslam düşüncesinde yeni bir devreye işaret eder. Bu nedenle artık soru Akif'in tasavvuf ile ilişkisi sorunu olmaktan çıkarak İslam metafizik düşüncesiyle ilişkisi sorununa dönüşür. Akif'in şiirinde bu yöndeki bir araştırma metafizik tabirinin neredeyle anlamını büsbütün yitirdiği günümüzde hayatidir. Metafizik başta varlık sorunu olmak üzere, Tanrı-insan ve alem irtibatı, nefis ve nefsin ölümsüzlüğü vb. gibi konuları 'kendinde şey' olarak ele almak demektir. Her durumda metafizikçinin bakışı 'kendinde şey' tabiriyle irtibatlıdır. Bir metafizikçi sorunu ortaya çıktığı herhangi bir bağlamla sınırlı kalarak değil, "kendinde şey" olarak görür, ona dair görüşlerini ortaya koyar. Bir konuyu böyle ele almak düşünürün en azından iki önemli imkanı sunar: Birincisi ele alacağı sorunu belirli bir zaman ve mekanla sınırlı olmaksızın ele almaktır. Mesela böyle bir üslubu eserlerinde görebildiğimiz ölçüde İbnü'l-Arabî'nin veya Mevlana'nın veya Attar'ın görüşlerini hangi bağlama yerleştireceğimizi biliriz. Bu durumda yazarı başka bir düşünceye atıfla yorumlamak veya onun düşüncesini açıklamak için başka referans çerçevesi bulmak gereksiz olur. İkinci imkan ise yazara yerel bir sorundan evrensel bir soruna ve üsluba ulaşma imkanı kazandırır. Akif'in Metafizikle ilişkisi onun bir yandan kendi tefekkürünü ortaya koyup koymadığı sorunu, öte yandan şiirini ve düşüncesini ne ölçüde evrensel bir şiire dönüştürebildiği sorunu demektir. Bu itibarla Akif insan Tanrı ilişkisini bir metafizik sorun olarak ele alabilir veya özgürlük sorununu, kötülük sorunu, birlik-çokluk sorunu gibi pek çok konuyu bir metafizik sorun olarak ele alabilir, bu sorunlara metafizik yaklaşımlar getirebilir, en azından tasavvufun tarihsel mirasından katkılar edinebilirdi.

Bu noktada sorunu iki merhalede ele alabiliriz ki, bu iki merhale birbiriy-le irtibatlı olsa bile her zaman örtüşmezler. Birincisi bir metafizik yönelim olarak isimlendirebileceğimiz ve Akif'in özellikle Allah karşısındaki derin şuuru, coşkusu dile getirdiği mısralardır. Bu tarz mısralar Akif'in üç şiirinde daha yoğun olmak üzere Safahat'ın çeşitli kısımlarında yer alır. Bu yönelimin en çok tezahür ettiği şiirler, Hicran, Secde ve Gece'dir. Bu şiirlerde dile getirilen düşüncelerin izleri eserin çeşitli bölümlerinde takip edilebilir. Bu itibarla Akif'te hayretten, hayretin amili olan bilinemezlikten²⁷, dua ve yakarış ifadeleri, secde şiirinde geçen şuhud, tecelli vb. kavramlardan söz edilir. Bütün bunlar Akif'in şiirinde bir metafizik derinlik, belki aha çok da metafizik bir arayış bulunduğunu bize gösterir. Mezar şiirinde havf ve recadan geçerek hayrete intikalden söz ettiği bu tasavvuf derinliğiyle ir-

27 Mesala bkz. Safahat, 46

tibatlıdır.²⁸ İnsan şiirinde sufilerin insan görüşünde büyük yer tutan büyük alem-küçük alem görüşünü Hz. Ali'nin

*Zannedersin ki sen küçük bir cisimsin
Halbuki büyük alem sende dürülmüş*

beytinden hareketle açıklar.²⁹ İbrahim Bey şiirindeki düşüncelerle bu düşüncesini daha da irtibatlandırabiliriz.³⁰ İbrahim Bey insan-ı kamil'in bir misalidir ve -makro kosmos-mikro kosmos ilişkisine referansla- varlıktaki her şey onun bir tezahürü olarak yorumlanır. Burada dile getirilen düşünceler İbnü'l-Arabî'nin özellikle Tedbirat-ı ilahiye'de ele aldığı büyük alem küçük alem ilişkileri hakkındaki düşüncelerini hatırlatır.³¹ Burada Akif, tasavvuf düşüncesinde büyük öneme sahip melekten üstün olmak ile hayvandan aşağı olmak arasındaki farka dikkat çekerek ahlaka kaynak aramaktadır.³²

Bunlardan birisi de Tevhid veya Feryad şiiridir.³³
*Ey nur-ı uluhiyettinin zilli avalim
Zillin bile esrar-ı zuhurun gibi muzlim*

Dedikten sonra Akif sufilerin dile getirdikleri mirac, ruhun yükselişi, ufuklar, enfüs, acziyet, acziyetin nedeni olan namütenahi ile mahdud olanın ilişkisi, teşbih, tenzih, insanın her şeyi kendine teşbihle bilmesi vb. gibi tasavvufi bilginin temel kavramlarına yer verir. Şiirin devamında ilhat ile iman ilişkisi ve alemdeki farklılıklar ele alınır. Burada dile getirilen düşünceler İbnü'l-Arabî geleneğine dönerek açıklayabileceğimiz düşüncelerdir. Mesela şöyle der:

*İlhad ile tevhid nedir? Menşei hep bir
Öyleyse nedendir bu tevafüt ara yerde
Esbab-ı tehalüf nedir efkar-ı beşerde³⁴*

Akif'in böyle bir soruyu sorması dikkate değerdir. İbnü'l-Arabî küfür ile

28 Bkz. Safahat, 40

29 Bkz. Safahat, 64

30 Bkz. Safahat, 52

31 Bkz. Safahat, 64

32 Bkz. Safahat, 66

33 Bkz. Safahat, 15

34 Bkz. Safahat, 19

iman arasındaki derin ilişkiyi ilahi isimlere dönerek açıklamıştır. Bu sorun aynı zamanda alemdeki kötülük sorununu tartışmak demektir. Mutlak ke-mal sahibi Tanrı'dan kötülük nasıl ortaya çıkmıştır? Bu sorun İslam meta-fizikçilerinin üzerinde önemle durdukları ciddi bir sorundur ve iman-küfür sorunu da bunun önemli bir kısmını teşkil eder. İman ve küfür aynı zaman-da Tanrı'nın iradesinin yorumlanmasını gerektirir. Çünkü Tanrı'nın kulları için imanı yaratmış olduğunu söylesek bile, küfürü ve inançsızlığı yaratmış olmasını nasıl açıklayacağız? Yaratmamıştır dediğimizde sorun daha bü-yür. Bu sorun da daha önce ele aldığımız özgürlük sorununun bir parçasıdır ve muhtemelen Akif burada da çelişkilere düşecektir. Her halükarda Akif'in vahdet-i vücud anlayışında merkezi yer tutan böyle düşüncelere atıf yapmış olması, dikkate değer görünmektedir. Bunun yanı sıra Mezarlık şiirinde ta-savvufun en önemli riyazet araçlarından biri sayabileceğimiz ölüm duygu-suyla insanın beşeriyetten uzaklaşması dile getirilir.³⁵ Mersiye şiirinde ‘

Ey aslına iltihak eden nur

Sensin bana her tarafta manzur

mısraları ile

*Ruhumda ebed karar şulen*³⁶

İfadeleri vahdet-i vücud'u hatırlatan mısralardandır. Burada tasavvufta gördüğümüz üzere Hakkı nur ile aynileştirmek, görülen her şeyde Hakkı görmek düşüncesi dile getirilir. İstiğrak Şiiri insanın hakikate ve Hakka karşı talebi ve iştıyakı üzerine kuruludur. Bu şiir Mesnevi'nin girişindeki kamışın yolculuğu ile veya İbnü'l-Arabî'nin Fususu'l-Hikem'de dile getirdi-ği asıl-fer, kül-cüz ilişkisiyle açıklanabilir.³⁷ Mesela son beyitteki ifade ise vahdet-i vücudun ifadelerinden birisi sayılabilir. Burada insanın benliği ile Hak arasındaki ilişki en ileri düzeye ulaşır ve bir vuslat veya ittihat halinde Akif şöyle der:

Artık anladım: Sensin bütün dünya

*Bu senlikte fakat ey yar-ı gaib ben neyim aya?*³⁸

Süleymaniye kitabında Fatin Bey için yazılan şiirde

Görmesin dideler reng-i sivayı rengi- i zilali

35 Bkz. Safahat, 40

36 Bkz. Safahat, 96

37 Bkz. Safahat, 127; İbnü'l-Arabî, Fususu'l-Hikem (çev. Ekrem Demirli, Kabalcı, 2006), s. 220 vd.

38 Bkz. Safahat, 127

*Vecde gel vahdete gel alem-i kesretten uzak
Yalnız Sani'i gör, sanatı masnu bırak,
Ben de bir yer bularak şöyle tenhaya dalayım*

*Varlığımдан geçeyim, mahv-ı temaşa kalayım*³⁹ fena halini anlatan bir şiir kabul edilebilir. Vecd haliyle kesret aleminden geçip tam bir fena halinde kalmaktan söz edilir ki bunun için mahv-ı temaşa tabiri kullanılmaktadır.

Safahat'ın son bölümünde geçen üç şiir bu bakımdan daha dikkate değer hususlar taşır. Bunların içinde bu düşünceleri en yoğun bir tarzda ele alan şiir Gece şiiridir:

*Gel ey bir tanecik Mabud, gel ey bir tanecik Mevcud!
Hayır! İmanla itminanla dinmez, ruhumun ye'si!
Ne afak isterim sensiz ne enfüs tamtakır hepsi
Senin mecnunumum bir sensin ancak taptığım Leyla!
Ezelden sunduğun şehla-nigahın mestiyim hala*⁴⁰

Burada Leyla Mevla anlamında kullanılmış olsa bile, başka bir şiirinde İslam'ın müstakbel zaferi anlamında kullanılır.⁴¹ Bu şiir üzerinde önemle durmak gerekir. Burada Akif sufilerin elest alemleri veya bezm-i elest dedikleri ve Tanrı ile insan ruhları arasında gerçekleşen ahitleşmeye atıf yapar. Şiirde dikkat çeken kavramlar arasında ezeldaki ahitleşme, tek mevcûd, tek gaib, itminan, nefha, afak-enfûs, lahuti şarap, mey zikredilebilir. Bütün bunlar, İbnü'l-Arabî başta olmak üzere vahdet-i vücudu anlatan sufilerde değişik şekillerde gördüğümüz kavramlardır. Akif insanın ezelde Hak ile yaptığı ahitleşmeyi dünyada hatırlamak istemektedir ki, esas itibarıyla fena veya gerçek tevhidin tam anlamı da budur: ezeldaki misakı dünya hayatında yeniden hatırlamak! Akif bunu anlatırken '*Kalmasın ferdaya didarın*'⁴² demektedir. Bu ifade de ancak tasavvufi düşünceye dönerek açıklayabileceğimiz bir ifadededir. Burada Hakkı görmek ve bilhassa da dünyadayken bunun gerçekleşmesinden söz edilir. Akif başka imanın marifete ve görmeye dönüşmesinden söz ederken de aynı düşünceye atıf yaparak sufilerin dile getirdikleri marifet ve müşahedeye ulaşmak isteğinden söz eder. Bütün bunlar, Akif'in tasavvuftaki metafizik düşünceyle ilgisini gösterir. Ancak

39 Bkz. Safahat, 146

40 Bkz. Safahat, 450

41 Bkz. Safahat, 438

42 Bkz. Safahat, 450 (dipnotta verilmiştir).

burada bir eksiklik vardır. O da Akif'in vecd ve coşku dilini geçerek nesnel bir dille Tanrı-insan-alem ilişkisini açıklamak üzere metafizik'e başvurmasıdır. Başka bir ifadeyle metafizik düşünce Akif'te daha çok fena halini anlatmak üzere bir yönelim olarak tezahür ederken bütün düşüncelerini kendisine göre yorumlayacağımız bir nazariye olarak metafizik düşünce Akif'teki en önemli eksiklik olarak görünmektedir.

Meseleyi daha anlaşılır hale getirmek için Akif'i başka bir çağdaşı olan Muhammed İktal ile karşılaştırmak mümkündür. İktal'in temel sorunu Müslümanların Batı istilası karşısındaki ezilmişlikleri ve mağlubiyetleridir. İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu ve Cavidname isimli eserinde sorunun köklerini tahlile çalışır. İktal için bu sorunların aşılması bireyin anlamının yeniden bulunmasıyla mümkün olabilecektir. Pek çok şiirinde İktal Akif'te gördüğümüz üzere, bireyin silinmesinden şikayet eder, ayağa kalkmamaktan, çalışmamaktan şikayet eder vs.⁴³ Bununla birlikte İktal sorunu daha sistematik ve tarihsel kökleriyle birlikte incelerken Cavidname'de birey olmanın anlamını metafizik bir sorun olarak ele alarak Tanrı-insan ilişkisini tahlil eder. İktal, nefsin Tanrı karşısındaki yükselişini (mirac) ele alır ve en nihayetinde bir benlik fikri geliştirir. Bu benlik fikri İktal'in çağdaş Müslümanlara sunduğu bir tekliftir. İktal için benlik Tanrı karşısında ben olarak durabilen ve kendini yitirmeyen varlıktır. İktal Tanrı karşısında bireyi deryadaki inci misaliyle açıklarken sufilerin fena görüşünü eleştirir. Her halükarda insan gerçek anlamını ve hakikatini ancak Tanrı karşısında bir "özgür ben" olarak idrak edebilir ve bu da iyi bir şekilde Hz. Peygamber'in miracında dile getirilmiştir. İktal Hz. peygamber'in miracından evrensel bir sonuç çıkartarak insan görüşünü temellendirmektedir.

Özetle İktal'in Cavidname'si ve onun nesir tarzını teşkil eden İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu yazarın görüşlerini hangi çerçevede ele almamız gerektiği hususunda önemli bir bakış açısı vermektedir. Kanaatimce Akif'te eksik kalan nokta budur ve bu eksiklik onu bir düşünür olarak görmemize engel teşkil ederken eserini metafizik dayanakları tespit edilmemiş bir ahlak kitabı seviyesinde bırakır.

Akif'te ortaya çıkan bu eksikliğin üzerinde durulması gerekli amilleri vardır. Sorunu daha derinden kavrayabilmek için Osmanlı toplumunda düşünce ve bilim bahsine eğilmek gerekir. Hiç kuşkusuz büyük bir zaman dilimini kapsayan bir dönem için kesin hükümler vermek güçtür. Bu itibarla mütevakkıf bir tavrı benimsemekle birlikte, çeşitli eserleri ve yazarları dikkate alarak, sınırlı bir değerlendirme yapabiliriz. Kanaatimce Akif'te olduğu gibi dönemdeki yazarlarda metafizik düşünce alanında ciddi bir

43 Akif'te benzer bir düşünce vardır. Bkz. Safahat, 157.

eksikliğe yol açan bu sorun, Osmanlıların düşünce hayatında metafiziğin yerinin daralmasıyla onun yerini fıkıh, dil ilimleri ve mantığın almasıyla yakından ilgilidir. Osmanlı düşünce hayatı çok erken dönemlerden itibaren metafizik düşünceden Fatih'in büyük emek harcadığı İstanbul'u bir bilim merkezi haline getirme teşebbüsünün en azından tasavvuf ve felsefe düşüncesi bakımından yeterli bir sonuç vermediğini söylemeliyiz: İstanbul hiçbir zaman İslam bilimleri için bir ekol oluşturamadı. Akif'te ve dönemin Müslüman aydınlarında görülüp Cumhuriyet neslinde devam eden düşünce sığlığı böyle bir tarihsel arka plana sahiptir.

Sonuç:

Akif'te tasavvufi hayatın birinci merhalesi dediğimiz tarikatlar ve tasavvuf kültürüyle ilgili neredeyse pek bir atfın bulunmadığını söyledik. Müslümanlara yönelik eleştirilerinde dile getirdiği tevekkül, atalet vs. sorunlarının bütün Müslümanlarla birlikte tarikat mensuplarını da içerebileceğini var sayarsak Akif'in genel bir eleştiri getirdiğini söyleyebiliriz. Bir ahlakçı olarak Akif'in temel sorunu ise özgürlük-iman veya tevekkül-sa'y çelişkisi olduğunu belirttik. Bu sorun üzerinden dile getirilen eleştirilerin tarihsel olarak tasavvufta yer alan eleştirilerin bir devamı olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte Akif, çağın sorunları üzerinde odaklanan şiirinde geçmiş örneklerle daha çelişkili bir irade anlayışı ortaya koymuş, Mutezile'den Cebriye'ye kadar farklı mezheplerin görüşlerini tekrarlamıştır. Son olarak metafizik olarak tasavvufun Akif'teki esas eksiklik olduğunu söyledik. Üstelik bu sorun sadece Akif'in değil, dönemin bütün aydınlarında görülen merkezi bir sorundur. Çünkü bu sorun aynı zamanda söz konusu yazarların günlük sorunlardan tefekküre açılmasının önündeki engeldir. Akif özellikle tasavvufi hayatın vecd ve manevi derinliğine karşılık geldiği ölçüde metafizik'e dair yönelimleri olan, ancak bunu ortaya koyabilecek nazarı ve nesnel bir dile ve bu dili besleyecek donanıma sahip olmayan bir şair olarak görünmektedir.